

УДК 8.08.26

І.М. ЯЧМЯНЁВА

ПРА НЕКАТОРЫЯ ЭЛЕМЕНТЫ СУЧАСНАГА БЕЛАРУСКАГА ВУСНА-ГУТАРКОВАГА МАЎЛЕННЯ Ў ТВОРАХ М.ЗАРЭЦКАГА

Сучасная беларуская літаратурная мова існуе ў дзвюх формах – пісьмовай і вуснай. Апошняя выкарыстоўваецца ў афіцыйных і неафіцыйных зносінах. Неафіцыйнае вуснае маўленне звычайна прынята называць гутарковым, паколькі яно з'яўляецца сродкам штодзённага абмену думкамі і характарызуецца вялікай адвольнасцю і варыянтнасцю на кожным моўным узроўні.

Калі гаварыць пра вусна-гутарковае маўленне, трэба мець на ўвазе, што яно не толькі выконвае функцыю жывой камунікацыі паміж людзьмі, але і знаходзіць сваё адлюстраванне ў мастацкай літаратуры, якая вельмі часта выкарыстоўваецца як крыніца для вывучэння гутарковага стылю сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Асобныя даследчыкі акцэнтуюць увагу на тое, што гутарковы стыль абслугоўвае шырокую сферу неафіцыйных, пазаслужбовых, ужытковых зносінаў і выяўляецца як у вуснай, так і ў пісьмовай форме (запіскі, прыватныя пісьмы) [1].

У айчынным мовазнаўстве сучаснае беларускае вусна-гутарковае маўленне вывучана вельмі слаба. Гэта тлумачыцца тым, што гутарковую мову пачалі даследаваць толькі з канца 50-х гадоў XX стагоддзя (да гэтага часу былі тэхнічныя цяжкасці яе фіксацыі). Сярод лінгвістаў, якія займаліся праблемамі сучаснага беларускага вусна-гутарковага маўлення, можна вылучыць Л.М.Шакуна, Л.І.Бурака, А.І.Жураўскага, М.Я.Цікоцкага і іншых. Найбольш дакладна ахарактарызаваў вусную і пісьмовую разнавіднасці сучаснай беларускай літаратурнай мовы Л.М.Шакун, які тлумачыў гэта наступным чынам: “Паколькі літаратурная мова выкарыстоўваецца як сродак пісьмовых зносінаў, яна выступае ў пісьмова-кніжнай і вусна-размоўнай формах, або інакш разнавіднасцях. Гэтыя разнавіднасці літаратурнай мовы не маюць прынцыповых адрозненняў у лексіка-фразеалагічным складзе і ў сістэме стылістычных сродкаў. Не дапускаецца, зразумела, парушэнне норм літаратурнай мовы як у яе пісьмова-кніжнай, так і вусна-размоўнай форме, хоць у апошняй яны не такія строга. Вусна-размоўная форма адрозніваецца ад пісьмова-кніжнай галоўным чынам своеасабліваасцю сінтаксічных канструкцый, істотнай ролю інтанацыі, мімікі, жэсту і інш” [2].

А.І.Жураўскі падкрэслівае, што ў штодзённа-гутарковым вусным маўленні дапускаюцца разнастайныя адступленні ад афіцыйных норм, у сувязі з чым штодзённа-гутарковая разнавіднасць аказваецца ў большай меры аддаленай ад норм пісьмовай мовы, таму яна займае прамежкавае становішча паміж афіцыйнай формай літаратурнай мовы і беларускім дыялектным маўленнем з ухілам у той ці іншы бок у залежнасці ад ступені валодання гаворачым нормамі літаратурнай беларускай мовы [3].

Варта дадаць, што ўсе адхіленні ад норм, якія пранікаюць у беларускую літаратурную мову пад уплывам дыялектнай, а таксама рускай мовы, А.І.Жураўскі лічыць асаблівасцямі, што адрозніваюць вусную форму беларускай літаратурнай мовы ад пісьмовай [4].

Усе асаблівасці сучаснага беларускага вусна-гутарковага маўлення мы знаходзім у творах беларускага пісьменніка М.Зарэцкага. Тым самым яго літаратур-

ныя крыніцы ўяўляюцца як цікавы моўны “сплаў”, які характарызуецца найперш спецыфічнай лексікай і фразеалогіяй. На такіх адметнасцях зарэцкаўскага празаічнага маўлення мы і спынімся.

Разглядаючы лексічныя асаблівасці беларускай гутарковай мовы, трэба мець на ўвазе, што вусна-гутарковая лексіка ўключае ў сябе галоўным чынам словы агульнаўжывальныя, якія абазначаюць з’явы жыцця, прыроды, грамадства, адносіны людзей, выражаюць свет эмоцый і адчуванняў. Гэта лексіка абмяжоўваецца рамкамі той сферы, у якой вядзецца гутарка, бо сюды нярэдка ўключаюцца прастамоўныя лексемы, што не з’яўляюцца нормаўмі сучаснай літаратурнай мовы, г.зн. стылістычна маркіраваныя (пераважна зніжаныя), і нават вульгарныя моўныя адзінкі, зусім выключныя ў нашай літаратурнай мове. Напрыклад:

– Яны мне нічога не могуць зрабіць. Ці аб адным чалавеку страх?.. Вам, Цімафей Міронавіч, будзе капец... (“Вязьмо”). – Смех... Каму смех, а каму галэх-тар... Во так бы змардаваўся сам, дык не вала, а вярблюда б сажраў (“Ворагі”). Жыццё? Ды няхай бы я з голаду падыхаў, не меў кавалка хлеба, усё роўна не адважыўся б красці (“Адкупіўся”). Пачуццё, ха-ха-ха!.. Пачуццё ў хлопа... У гэтага быдла дурнога!.. (Там жа).

2-гі партызан. Паны зласнейшыя, ліха на іх. Немцы таго не вытваралі, што робяць гэтыя сцервы (“Белыя ружы”). Я ўсё скажу таварыш... Мяне брат напаіў... родны брат... дабрадзеі... с-сукін с-сын (“Вязьмо”).

Выдзеленыя словы і выразы не толькі маюць адценне гутарковасці, але і спецыфічнае эмацыянальна-экспрэсіўнае значэнне. Увядзенне такіх элементаў у мастацкі твор адыгрывае істотную ролю ў стварэнні вобразаў і стылістычных эфектаў.

Для вусна-гутарковай лексікі вельмі характэрныя эмацыянальна-ацэнныя суфіксы. Іх шырока скарыстоўвае і М.Зарэцкі ў сваіх творах:

Па-першае, яна [Галенка] вызваляецца ад бацькоў, па-другое, яна будзе калгасніца, а па-трэцяе... па-трэцяе, у яе ж будзе ўсё-такі нейкая свая, хоць маленькая зусім, хоць зусім малюпасенькая, гаспадарка (“Пачатак шчасця”). Міхалка, ні на каго не глядзячы, ні з кім не прывітаўшыся, падышоў да старшыні і моўчкі падаў яму паперыну... (“У віры жыцця”). І то трохі кпілі: грамацейкай празвалі (“Гануля”). У распачы туліўся [Сцёпка] галавёнкай да бацькавых грудзей (“Бацькаў сын”).

Значную колькасць словаўжыванняў у кожнай гутарцы складае незнамянальная лексіка. Але сама гэта лексіка ў мове аднаго чалавека звычайна аднастайная. Напрыклад, адны пастаянна ўжываюць у сваёй мове слова значыць, другія – ну, вось і г.д. Так, Галілей з рамана М.Зарэцкага “Вязьмо” выдзяляецца сваім “ага”, “значыцца”:

– Усё з печкаю вэдзгаюся, Марына Паўлаўна... ага... Цыркулярная печка ... цыркуляцыя, значыцца, духу... ага... Дый карціць мне, каб як без дыму. Дым цеплыню з хаты выносіць, дык каб затрымаць яе...

Цімафей Міронавіч Гвардыян (“Вязьмо”) выдзяляецца сваім “будучы”, якое любіў устаўляць паміж гутаркі:

А што ж, і пойдуць. Чаму, будучы, не пайсці, Ахрэм Данілавіч? Галоўнае, няма табе ніякага клопату – адпрацуй сваё, атрымай, што табе належыць. Ні заботы, ні турботы. Цябе і накормяць, будучы, і надзенуць, і другое, і трэцяе.

Значную эмацыянальную афарбоўку надаюць творам М.Зарэцкага дыялектныя словы, якія займаюць немалаважнае месца ў творчай лабараторыі пісьменніка:

І вось нарэшце адважыўся Галілей на апошнюю канчатковую акцыю: рашыў пайсці напрасцень, стаць адкрыта – твар у твар – перад людзьмі і вымагаць ад іх

патрэбнага яму мудронага слова ("Вязьмо"). Мужыкі ўжо ўзяліся за косы, але ўбачылі Міхалку, які, калдыбаючы, кіраваўся на іх ад дарогі, і спыніліся ў чаканні, зацікаўленыя... ("У віры жыцця"). [Гвардыян] абарочваецца напauзвароту ад дзвярэй і дае апошні загад жонцы: "Як прыйдзе Панас – хай ідзе струшанку трэсці" ("Вязьмо").

Лексема напрасцень у Тлумачальным слоўніку беларускай мовы пад рэдакцыяй К.Крапівы (ТСБМ) кваліфікуецца як абласная са значэннем 'напрасткі'. З тым жа значэннем яна фіксуецца ў кароткім дыялектным слоўніку-даведніку М.В.Абабуркі (с.67). У М.Зарэцкага слова напрасцень ужытае ў пераносным значэнні 'проста, без хітрыкаў, адкрыта'. Слова калдыбаць выкарыстоўваецца пісьменнікам для перадачы хады чалавека, які мае фізічны недахоп. Дакладнае ж значэнне лексемы – 'ненармальна ісці, перавальваючыся з нагі на нагу, пакульгваючы,' зафіксаванае ў ТСБМ. Лексема струшанка фіксуецца ў кароткім дыялектным слоўніку-даведніку М.В.Абабуркі са значэннем 'трасянка'. Параўн.: (с) трушанка – сена, змешанае з саломаяю, корм для жывёлы (Янкоўскі Ф. Дыялектны слоўнік. Вып.1. – Мн., 1959. – С.183).

Прыведзеныя народна-дыялектныя словы ў творах М.Зарэцкага садзейнічаюць развіццю пісьмовай мовы. Уліваючыся ў пісьмовую мову, яны ўзбагачаюць яе новымі выразнымі сродкамі, з'яўляюцца сапраўднай крыніцай фарміравання літаратурнай мовы.

У творах М.Зарэцкага, як і ва ўсім вусна-гутарковым маўленні беларускага народа, шмат разнастайных русізмаў, у першую чаргу лексічных, якія праніклі непасрэдна з вуснай мовы. Гэта адразу відаць, таму што вельмі часта ўжываюцца пераважна тыя рускія словы, якія маюць свае адпаведнікі ў беларускім кніжна-пісьмовым маўленні (саўсім – зусім, патом – потым). Звычайна, такія русізмы ў вусным беларускім маўленні асімілююцца ("абеларушваюцца"), гэта значыць, што ў некаторых рускіх словах змяняецца ўнутраны склад, афармленне і інш.

Ён [Міхалка] горда выпяў грудзі, уздыхнуў глыбока-глыбока і шпарка пакавыляў ("У віры жыцця"). З хутарамі вось як дзела абстаіць (Там жа). Стой, падажджы троху! – відавочна змагаючыся сам з сабой, затрымаў яго Саўка ("З нашых дзён"). Не, гэтак не выходзіць. Гэтак, брат, не варта... Абчэсценнае дабро (Там жа).

Істотным кампанентам мовы твораў М.Зарэцкага з'яўляюцца і фразеалагізмы. Пісьменнікі, фалькларысты, лінгвісты слухна называюць іх самародкамі, самацветамі роднай мовы, залацінкамі народнай мудрасці. Фразеалагізмамі шырока карыстаюцца ў гутаркова-бытавых зносінах, дзе гэтыя адзінкі ажыўляюць мову, надаюць ёй ёмістасць, выразнасць, эмацыянальнасць, а ў літаратурна-мастацкіх творах, акрамя гэтага, індывідуалізуюць мову герояў, выступаюць своеасаблівым знакам прыналежнасці персанажа да пэўнага грамадскага асяроддзя. У творах М.Зарэцкага фразеалагічныя адзінкі (ФА) ўжываюцца для выражэння мадальных ацэнак і адносін да выказвання. Значная іх частка семантычна накіравана на чалавека, бо ацэньвае яго з пункту погляду фізічных, псіхічных, маральна-этычных, інтэлектуальных якасцей, характарызуе яго ў адносінах сацыяльнай прыналежнасці, роду заняткаў, узросту і жыццёвага вопыту, роднасных сувязей і г.д. Разгледзім толькі некаторыя такія ФА.

Нашто дарма языком малоць. Крыкам ніякога сэнсу не дойдзеш ("Вязьмо"). Чаго ён гару верне на бязвіннага чалавека (Там жа). Дзядок перш здзіўлена вылупіў вочы, потым хацеў усміхнуцца, але абдумаўся і замест гэтага напусціў на сябе дзелавы выгляд (Там жа). Мешчанін у паддзёўцы... Людзі труцяцца, людзі вешаюцца, а яна сабе круціць хвостом ("Віхор на балоце").

Фразеалагізм малоць языком выкарыстаны з мэтай выказаць адмоўныя адносіны да асобы, унесці адценні неадабрэння ў размову. Дакладнае значэнне – ('гаварыць упустую, пустасловіць')¹.

Унутраная форма ФА, заснаваная на нерэальным вобразе, робіць яго вельмі эфектыўным з боку мастацкай экспрэсіі і функцыянальна-стыльвай афарбоўкі. Празрысты вобразны стрыжань ФА варнуць гару, у аснове якой ляжыць такі мастацкі прыём, як гіпербала, дае падставы пісьменніку ўжываць яго з функцыянальна-ацэначным характарам ('вельмі няславіць каго-небудзь, нагаворваючы, узводзячы лаклёп'). Гэтым уносіцца ў сказ зніжаная экспрэсіўна-ацэначная афарбоўка з адценнем неадабральнасці і асуджэння. Вылупіць вочы, паводле ТСБМ, – 'пільна паглядзець шырока расплюшчанымі вачамі'. Ужыванне данай ФА прыдае больш вобразнае ўяўленне пра ўнутраны стан чалавека, які чымсьці здзіўлены. Такі стан суправаджаецца зрокавымі адчуваннямі (губляюцца якасці нармальна ўспрымаць навакольны свет). Пры лінгвістычным эксперыменце – "прыдумванне стылістычных варыянтаў да тэксту" (А.М.Пяшкоўскі) – выяўляецца ідэйна-мастацкая мэтазгоднасць выкарыстанага фразеалагізма, паколькі словазлучэнне пільна глядзець выконвае толькі намінатыўную функцыю і пазбаўлена той вобразнасці, якую нясе з сабой фразеалагізм-ідэнтыфікатар. Прастамоўны фразеалагізм круціць хвостом, у аснове якога ляжыць метафарычны выраз, узяты з жывёльнага свету, т.зв. "жывёльнага паходжання" (Лепешаў І.) выкарыстаны пісьменнікам у творы з мэтай спарадзіць непрыемныя асацыяцыі і адмоўна ахарактарызаваць чалавека, выклікаць да яго неадабральныя адносіны (круціць хвостом – 'легкадумна паводзіць сябе, гуляць з многімі. Пра жанчыну').

Вельмі многія фразеалагізмы здольныя ствараць канкрэтныя, наглядна-пацучцёвыя ўяўленні аб тых ці іншых з'явах рэчаіснасці, выступаць вобразнай назвай асобы, прадмета, дзеяння, стану, спосабу дзеяння, часу і г.д. Яны выконваюць ролю наглядна-вобразнага выказвання думкі і пры звычайных гутаркова-бытавых зносінах, у вусным маўленні, калі гаворачая асоба не мае на ўвазе выяўленчыя мэты. Такія ФА шырока выкарыстоўвае і М.Зарэцкі ў сваіх творах, дзе яны побач з аўтарскімі метафарамі, параўнаннямі і іншымі тропамі як гатовыя агульнамоўныя выяўленчыя сродкі ўдзельнічаюць у стварэнні вобразнасці. Функцыю вобразнага выказвання ў творах пісьменніка выконваюць фразеалагізмы з выяўнай унутранай формай – вобразным уяўленнем, якім матывуецца фразеалагічнае значэнне. Гэта найперш фразеалагізмы-кампаратывы, што ўзніклі з былых параўнальных зваротаў ці даданых параўнальных сказаў:

Во, гэта хвацка! Чыкрыжыць, як рэпу грызе ("Вязьмо").

Барбара. Спіць мой Мяркулавіч, як пяньку прадаўшы ("Віхор на балоце").

Прыведзеныя гутарковыя фразеалагізмы выкарыстаныя з мэтай наглядна-вобразнага выказвання думкі, паколькі значнасць іх унутранай формы здольная ствараць пэўнае ўражанне. Фразеалагізм-кампаратыў як рэпу грызці выкарыстаны са значэннем 'бойка, гладка, без запінкі гаварыць'. Ён не толькі вобразна напаяе сказ, але і надае яму адценне адабрэння. Фразеалагізм спаць як пяньку прадаўшы выкарыстаны ў значэнні 'вельмі моцна', унутраная форма вобразу якога змяшчае яўны падтэкст-намёк на барыш пасля продажы пянькі. Таму ўжыты фразеалагізм дае даволі вобразнае ўяўленне пра моцны і здаровы сон чалавека, які бывае ў людзей, задаволеных зробленай працай ці добра наладжанымі справамі.

Ці яшчэ такія ФА ўжываюцца:

Там, далёка-далёка, яны саюць гняздзечка сабе, будуць шчасліва жыць удваёчку, ніхто не пакрыўдзіць іх, не ашукае ("Голы звер"). Гэта ж трэба сказаць –

¹ Значэнні фразеалагізмаў і стылістычныя паметы да іх прыведзеныя з "Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы" І.Я. Лепешава.

ую вёску ў кулаку трымаў ("Цішка Бабыль"). Кравапіўца! Эксплуататар! Годзе кроў нашу піць! Мінулася тваё панства! (Там жа).

Падкрэсленыя фразеалагізмы валодаюць найбольшай вобразнасцю, паколькі ўтвораныя з адпаведных свабодных словазлучэнняў бытавога характару, на фоне якіх яны ўспрымаюцца як жывыя метафары. Словаўтваральны варыянт звіць гняздзечка ў параўнанні з зыходным гутарковым фразеалагізмам звіць гняздо ('уладкаваць сямейнае жыццё') мае сваю стылістычную афарбоўку, дадатковую экспрэсію. Выкарыстанне словаўтваральнага варыянта, адзін з кампанентаў якога мае суфікс суб'ектыўнай ацэнкі, абумоўлена пэўнай мастацкай мэтай. Так, суфікс -ечк- у данай ФА выконвае функцыю моўнай характарыстыкі персанажа з паказнай шляхетнасцю, падкрэслівае жаданне героя надаць размове інтымны характар. Вобразнае ж значэнне фразеалагізма заснавана на ўнутранай метафарычнай форме, узятай з птушынага свету. Такі вобразны стрыжань прадвызначае яго экспрэсіўнасць і функцыянальна-стылёвую афарбоўку. Гутарковы фразеалагізм кроў піць успрымаецца як метафарычнае ўтварэнне, як застылая метафара, што перадае ў творы адносіны паміж людзьмі ('бязлітасна эксплуатаваць, прычыняць вялікія пакуты'). Тым самым ФА перадае пагардлівыя адносіны да асобы, адмоўна характарызуе яе. Гутарковы фразеалагізм трымаць у кулаку ўжыты М. Зарэцкім з мэтай ахарактарызаваць паводзіны чалавека. Вобразнасць такой характарыстыкі сваім узнікненнем звязана з пэўнымі жэстамі. Трымаць у кулаку – 'у поўнай залежнасці, ва ўладзе, у падпарадкаванні', г.зн. моцна, як сціснуты кулак рукі.

Ужыванне вялікай колькасці гутарковых і прастамоўных ФА ў творах М.Зарэцкага паказвае на неафіцыйнасць моўных адносін паміж гаворачымі асобамі, надае маўленню натуральнасць, прастату і непасрэднасць. Паколькі гэтыя фразеалагізмы сваёй семантыкай звязаныя са сферай пачуццяў, стану чалавека, то найбольш прыдатныя для размоўна-бытавых сітуацый і выкарыстоўваюцца аўтарам пераважна для перадачы разнастайных эмацыянальных адносін паміж людзьмі (асцярожнасць, насцярожанасць, абыякавасць, недаверлівасць, нядобрасумленнасць, перавагу над кім-небудзь, падман, пагрозу каму-небудзь і г.д.) або адлюстроўваюць унутраны стан чалавека ці характарызуюць яго паводзіны.

Такім чынам, аснову лексікі і фразеалогіі твораў М.Зарэцкага складаюць агульнаўжывальныя словы і выразы. Аднак побач з імі нярэдка сустракаюцца эмацыянальна-экспрэсіўныя, чыста гутарковыя лексемы і фраземы, якія ажыўляюць маўленне, выклікаюць у чытача (слухача) розныя эмоцыі (як станоўчыя, так і адмоўныя).

Гутарковы стыль беларускай літаратурнай мовы, як і кожнай высокаразвітай мовы, абслугоўвае пераважна сферу бытавых зносін. Ён рэалізуецца галоўным чынам у вуснай, дыялагічнай форме сучаснай беларускай мовы. Сучасная беларуская гутарковая мова звязана галоўным чынам з канкрэтнымі спосабамі мыслення, з патрэбамі непасрэдных зносін. Таму ў ёй шырока ўжываюцца словы з паметай "гутарковыя" ў ТСБМ і абмежавана выкарыстоўваюцца абстрактная лексіка, кніжныя словы, тэрміны. Гэта пацвярджаюць і творы М.Зарэцкага. З літаратурных крыніц пісьменніка яскрава відаць, што праз элементы гутарковай мовы даходліва выказваюцца думкі, пачуцці, ацэнкі. Такая функцыянальная асаблівасць гутарковага стылю сучаснай беларускай літаратурнай мовы абумоўлівае яго высокую экспрэсіўнасць і эмацыянальнасць, якія ў сваю чаргу выклікаюць актыўнасць экспрэсіўна-эмацыянальнага ўспрымання найперш гутарковай лексікі і фразеалогіі ў літаратурна-мастацкім тэксце.

ЛІТАРАТУРА

1. **Шпак І.** Гутарковы стыль: Сістэма работы ў XI класе гуманітарнага профілю // Роднае слова. – 1998. – № 6. – С.109.
2. **Шакун Л.** Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мн., 1963. – С.7–8.
3. **Журавский А.** О некоторых различиях между письменной и разговорной формами литературного языка // Вопросы языкознания. – 1973. – № 3. – С.28.
4. **Тамсама.**
5. **Абабурка М.В.** Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменікаў: Кароткі слоўнік-даведнік. – Мн., 1979.
6. **Лепешаў І.Я.** Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. – Мн., 1993.
7. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / Пад агульнай рэд. **К.К.Атраховіча** (К.Крапівы): У 5 т. – Мн., 1977 – 1979. – Т.1-3.
8. **Янкоўскі Ф.** Дыялектны слоўнік. Вып.1. – Мн., 1959.